

ORTAÖĞRETİM DİL BİLGİSİ KİTAPLARINDA DİL OLGUSU*

*Mehmet SOLMAZ**

ÖZET

Bir dilin nasıl işlediğinin bilinmesi, o dilin öğrenimi ve öğretimi açısından büyük önem taşımaktadır. Dil bilgisinin, başka bir ifadeyle bir dilin işleyişle ilgili kuralların etkili bir şekilde öğretilmesi için de öncelikle dil olgusunun yeterince tanıtılması; öğrencilere dil ve çeşitli görünümleri hakkında gerekli temel bilgilerin aktarılması gerekmektedir. Ülkemizde ortaöğretim dönemi, dil bilgisi öğretimi için hedef kitlenin hazır bulunuşluğundan ve ülkemizdeki örgün eğitimin düzenlenişinden kaynaklanan sebeplerle ideal dönem olarak düşünülmektedir. Bu çalışmada, dil bilgisi öğretiminde temel ders aracı olarak kullanılan dil bilgisi kitaplarındaki dil olgusuyla ilgili konular ele alınmıştır

Anahtar Kelimeler: Ders kitapları, dil bilgisi, dil bilimi, dil olgusu, orta öğretim.

LANGUAGE PHENOMENON IN THE COURSE BOOKS IN SECONDARY SCHOOLS

ABSTRACT

To know how the system of the language works out has great importance in the teaching and learning of that language. Effective teaching of grammar, grammar rules and structures is due to the true instructions of the language phenomenon and basic information about variations of the grammar structures. Secondary school education in Turkey is thought to be an ideal period for students for language learning because of the level of their readiness and availability of the formal education. This study focuses on the subjects of the language phenomenon in the grammar books which are used as the basic course book for language teaching.

Keywords: Course books, grammar, linguistics, language phenomenon, secondary school.

*Bu makale Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünde Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU yönetiminde hazırlanan “Ortaöğretim Dil Bilgisi Kitapları Üzerine Dil Bilimi Açısından Bir Değerlendirme” adlı doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Ü. Eğt. Fak. Ortaöğretim Sos. Alanlar Türk Dili ve Ed. Eğt. ABD. El-mek: mehmetz@yahoo.com

Giriş

Dil, insana özgü bir potansiyelin kişinin doğduğu ortamda şekillenip farklılaşmasıyla kazanılan çok yönlü bir olgudur. Bu tabii ve karmaşık yapı, birey ve toplum hayatındaki önemli rolleri sebebiyle insanoğlunun dikkatini üzerine çekmektedir. Bu yüzden geçmişten günümüze hemen her toplumda dil yetisi, diller ve çeşitli dil problemleriyle ilgilenilmiştir.

Çeşitli bilim alanlarında gerçekleştirilen çalışmalar, dilin gerek kişi gerekse kişinin içinde yaşadığı toplum için stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu sebeple her ülke, kendi dilinin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için planlamalar yapmakta ve bunları çeşitli uygulama sahalarına taşımaktadır. Dilin etkili olarak kullanımı konusundaki çalışmaların gerçekleştirildiği veya gerçekleştirilmesinin düşünüldüğü yerler ise şüphesiz okullardır.

Türkiye’de ana dili eğitimi örgün eğitim içerisinde 13-14 yıllık bir sürede gerçekleştirilmekte; bu süreçte yer alan eğitim aşamaları okul öncesi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu eğitim basamakları içerisinde ortaöğretim dönemi, dil bilgisi öğretimi için hedef kitlenin hazır bulunuşluğundan ve ülkemizdeki örgün eğitimin düzenlenişinden kaynaklanan sebeplerle ideal dönem olarak düşünülmektedir. Önceleri genellikle üç yıl, günümüzde dört yıl olarak planlanan bu dönemde “Dil Bilgisi, Türk Dili, Dil ve Anlatım” gibi adlar altında dil olgusu, doğal dillerin görünümleri ve yeryüzündeki dağılımları ile Türkçenin yapı ve işleyişi hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir.

Ana dili eğitiminde asıl amaç dinleme, okuma, konuşma ve yazmanın oluşturduğu dört temel dil becerisini geliştirerek; bu temel becerilere dayalı anlama ve anlatma becerilerinin; başka bir ifadeyle dilin, etkili bir şekilde kullanımını sağlamaktır. Bu temel amaca hizmet etmek üzere gerçekleştirilen dil bilgisi öğretimi de, “ana dili konuşurlarının zihinlerinde yer alan kendi dillerine ait sezgiye dayalı bilgilerin bilinç üstüne çıkarılarak anlama ve anlatma becerisi halinde kullanım sahasına getirilmesinde” (Demirel, 1999: 75) önemli bir yere sahiptir.

Bir dilin nasıl işlediğini, başka bir ifadeyle dil bilgisini bilmek; o dilin öğrenimi ve öğretimi açısından büyük önem taşımaktadır. Ana dili konuşurlarının zihinlerinde sezgiye dayalı olarak var olduğu düşünülen söz konusu dilin yapısı ve işleyiş kurallarıyla ilgili bilgiler, dil bilgisi aracılığıyla tasvir edilerek; açıklanıp örneklendirilmektedir. Ancak herhangi bir dilin dil bilgisinin, etkili bir şekilde öğretilmesi için, öncelikle dil olgusu hakkında genel bir çerçevenin çizilmesi; öğrencilere dil ve çeşitli görünümleri hakkında gerekli temel bilgilerin aktarılması gerekmektedir. Bu yüzden “dil denen olguyu bütün yönleriyle tanıtmadan dil bilgisi öğretimine geçilmemelidir” (Boz, 2007: 6).

Dille ilgili genel tasvirlerle yer verilerek, belirli bir dil hakkındaki çeşitli bilgilerin örgün eğitim yoluyla öğrencilere aktarıldığı dil bilgisi öğretiminde en sık başvurulan öğretim aracı ders kitaplarıdır. Eğitim sürecinin en temel ve en sık başvurulan materyalleri olan ders kitapları (Halis, 2002:50), “amacı ve aracı dil olan Türkçe öğretimi gibi bir alanda diğer materyallerle mukayese edilemeyecek ölçüde öneme sahiptir (Özbay, 2009: 170).

Ülkemizin eğitim şartlarında ilköğretim okullarında dil bilgisiyle ilgili sezdirmeye dayalı çalışmalar yapılmaktadır ki, bu durum hedef kitlenin bilişsel seviyesiyle ilgilidir. Yüksek öğretim basamağında ayrılan sınırlı öğretim sürecinde ise ancak daha önceki eksiklikler giderilmeye çalışılmaktadır. Üstelik her yıl liseden mezun olan öğrencilerin ancak üçte birlik kısmı üniversite eğitimi alma şansı yakalayabilmektedir. Durum böyle olunca ortaöğretim sürecinde bilimsel temellere dayanan etkili bir dil bilgisi öğretimi yapmak hem birey hem de toplum için stratejik önem taşımaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, ortaöğretim sürecinde ders kitapları aracılığıyla öğrencilere aktarılan dil olgusuyla ilgili bilgilerin, dil bilimi açısından geçerliğini ortaya koymayı amaçlayan tasvirî (betimsel) bir çalışmadır. Ortaöğretimde kullanılan dil bilgisi ders kitaplarının dil biliminin bulguları ile ilke ve yöntemleri açısından durumunu ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmanın modeli, ilgili literatürde “tarama modeli” olarak yer almaktadır. Tarama modeli, “geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımı” olarak tanımlanmaktadır (Karasar, 2005: 77).

Evren ve Örneklem

Ortaöğretim basamağında kullanılan dil bilgisi kitaplarını dil bilimi açısından sorgulayan bu çalışmanın evrenini, Türkiye’de ortaöğretimde kullanılmak üzere yazılan Latin harfli dil bilgisi kitapları oluşturmaktadır. Bu alandaki ilk dil bilgisi kitapları ise 1929’da yazılmıştır. Başka bir ifadeyle araştırmanın evreninde yaklaşık seksen yıllık bir süreçte yazılmış olan ortaöğretim dil bilgisi kitapları bulunmaktadır.

İlk örneklerini Ahmet Cevat, İbrahim Necmi, Mithat Sadullah (bk. Demir, 1997: 479; vb.) gibi yazarların ortaya koyduğu dil bilgisi kitaplarının sayısı, verilen ilk örneklerden günümüze kadar olan sürenin uzunluğu, sıkça değişen öğretim programları, ders kitaplarının sınırlı bir süre kullanılabilme mecburiyeti vb. sebeplerle bütün evrenin incelenmesine imkân tanımayacak ölçüde artmıştır. Bu nedenle de araştırmada örnekleme yoluna gidilmiştir.

Araştırma evrenini temsil etmek üzere, farklı öğretim programları için hazırlanmış olan ve Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu’na ders kitabı olarak kabul edilen üç ayrı ders kitabı seçilmiştir. Bu kitaplar, Mediha Acar ve diğerleri tarafından yazılan ve hâlihazırda ders kitabı olarak kullanılan “Dil ve Anlatım” (sonraki bölümlerde MEB 2006 olarak yer alacaktır), Ahmet Balta ve diğerleri tarafından yazılan ve bir önceki öğretim programında ders kitabı olarak kullanılan “Türk Dili ve Edebiyatı Türk Dili” (Lise 1, 2, 3; sonraki bölümlerde MEB 2005 olarak yer alacaktır) ve Tahir Nejat Gencan’ın yazdığı, uzun yıllar ders kitabı olarak kullanılmış olan “Dil Bilgisi Lise I-II-III” adlı ders kitaplarının ilgili kısımlarından elde edilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Bu araştırmanın verileri, Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu’na ders kitabı olarak kabul edilen ve örnekleme oluşturmak üzere araştırmacı tarafından seçilen üç farklı ortaöğretim dil bilgisi kitabından tarama yoluyla elde edilmiştir.

Ders kitaplarından elde edilen veriler, dil biliminin genel dil olgusuyla ilgili tasvirleri ve Türkoloji alanındaki ilgili çalışmalar taranarak elde edilen verilerle karşılaştırılarak; dil bilgisi ders kitaplarının eksik ve problemlı yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ders Kitaplarında Dil Olgusuyla İlgili Konular

İncelediğimiz ortaöğretim dil bilgisi kitaplarından Gencan (1992: 5-17) tarafından yazılan kitapta “dil ve yazı” ana başlığı altında, bir “dil” tanımı yapıldıktan sonra, “dillerin doğuşu” açıklanmaya çalışılmış; bölüm sonunda da “dil bilgisi” ve “Türk dil bilgisi” kavramlarına kısaca değinilmiştir. Daha sonra “Türkçemizin yapısı ve dünya dil öbekleri arasındaki yeri” şeklinde bir başlık oluşturulmuş ve burada da “dil yapısı”, “Türkçemizin yapılış ilkeleri” konuları yer almıştır. “Yazı” başlığı altında ise “konuşmanın saptanması”, alfabelerin doğuşu” ve “ulusumuzun tarih boyunca kullandığı yazılar”dan bahsedilmektedir.

Gencan'da (1992: 18-29) yukarıda sıralanan konulardan sonra “ses bilgisi” başlığı altında, ses bilgisi ve ses bilimiyle ilgili konulara değinilmektedir. Söz konusu başlıktan sonra “dillerin çeşitlenmeleri” başlığı altında “şive, ağız, diyelek” konuları yer almakta; burada da “konuşma dili, yazı dili”, “tarih boyunca Türk diyelekleri”, “Türkçemizin kaynağı”, “soydaş diller” gibi başlıklar yer almakta; takip eden sayfalarda (s.30-39) “Türkçenin tarihçesi ve zenginliği”nden söz edilmektedir.

MEB 2005'te öncelikle “dil nedir?” sorusuna cevap aranmış; daha sonra ise, dilin öneminden, özelliklerinden, millet hayatındaki yerinden ve dil-kültür ilişkisinden kısaca söz edilmiş; en sonunda ise “dil bilgisinin bölümleri” verilerek bu bölüm tamamlanmıştır (Balta vd. 2005a: 2-3).

MEB 2006'da diğer kitaplardan farklı olarak iki üniteye yer verilmiştir: Birinci ünite, “iletişim, dil ve kültür” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında “iletişim”, “insan iletişim ve dil”, “dil kültür ilişkisi” alt başlıkları sıralanmıştır. İkinci ünite ise “dillerin sınıflandırılması ve Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri” olarak adlandırılmış ve bu başlık altında “dillerin sınıflandırılması”, Türk dilinin tarihi gelişimi ve Türkiye Türkçesi” alt başlıkları yer almıştır (Acar vd., 2006: 1-40).

Dil

Ders kitaplarında, genel olarak dil olgusunu ele alan konulara bakıldığında, kitaplarda yer alan konuların dil olgusu ve onun çeşitli yönleri hakkında yeterli bilgiyi sağlamaktan oldukça uzak olduğunu söyleyebiliriz. Kocaman'a göre (2006a: 10) bu sorun ders kitaplarının geleneksel dil bilgisi anlayışla hazırlanmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü dil bilgisi dilin yapı boyutunu yansıtan bir alanla sınırlı olduğu için dil bilgisi geleneksel dil bilgisinin verileriyle dili yeterince anlatamamaktadır. Dil bilimi ise dil bilgisini de içine alan, dilin yapı, anlam, işlev boyutlarını çevreleyen, genel olarak insan dilinin ve tek tek doğal dillerin incelenmesiyle ilgilenen bilim dalıdır. Bu sebeple, ders kitaplarında dille ilgili olguların anlatımı dil biliminin tasvirlerine dayanmalıdır.

Ders kitaplarındaki problemlerden birisi de dille ilgili olguların birbirine karıştırılıyor olmasıdır. İncelediğimiz ortaöğretim dil bilgisi kitaplarında “dil yetisi” ile bu yetinin toplumsal ürünü olan dil (langue) ve bireysel yönü olan söz (parole) dil başlığı altında verilmekte; bu durum tanımlama ve sınıflandırmalarda kargaşaya yol açmaktadır.¹

Ders kitaplarında yapılan dil tanımlarında, dilin belli bir yönü ön plana çıkarılarak; diğer yönleri üzerinde yeterince durulmamaktadır. Örnek olarak, Gencan'da (1992: 5) yapılan “insanların duygu düşünce ve isteklerini anlatmak için kullandıkları işaretlerin -daha çok ses işaretlerinin- hepsine birden dil denir” şeklindeki tanımda, dil işlevsel açıdan ele alınarak, dilin bir iletişim aracı olma yönü ön plana çıkarılmış; dilin keyfilik, çift eklemlilik, vb. diğer yönleri üzerinde durulmamıştır. Üstelik tanımda ara cümle olarak yer alan “... daha çok ses işaretlerinin ...” kısmı da, yapılan tanımla dil bilimi açısından doğru bir tanım olmaktan uzaklaştırmaktadır. Çünkü dil asıl itibarıyla bir “sesli göstergeler sistemi”dir. Dolayısıyla diğer unsurlar, dil teriminin eğretilmeli olarak kullanımından kaynaklanmaktadır ve insan diliyle ilgili tasvir ve tanımlamalarda bu unsurlara yer verilmemesi gerekmektedir.

¹Söz konusu olgular arasındaki farkı Saussure (1998: 38) şu şekilde ifade etmektedir: “Dil, dil yetisinin gerçi en önemli, ama yalnızca belli bir bölümüdür. Hem dil yetisinin toplumsal ürünüdür hem de bu yetinin bireylerce kullanılabilmesi için toplumun benimsediği zorunlu bir uzlaşımın bütünüdür. Tümüyle ele alındığında dil yetisinin pek çok biçime büründüğü, karmakarışık bir olgular bütünü olduğu görülür. Dil yetisi birçok alana açılır: Hem fiziksel, fizyolojik ve anlaksal niteliklidir, hem de bireysel ve toplumsal özelliklidir. İnsana ilişkin olguları kapsayan hiçbir ulama yerleştiremeyiz onu. Çünkü dil yetisinin birliğini nasıl ortaya çıkaracağımızı bilemeyiz. Buna karşılık, dil kendi başına bir bütündür, bir sınıflandırma ilkesidir.”

MEB 2006'daki "iletişim, dil ve kültür" ünitesinde yer alan etkinliklerde ise dil biliminin ele aldığı iletişim, dil göstergesi ve çeşitli özellikleri, dilin işlevleri gibi öğelere yer verilmiştir (Acar vd., 2006: 1-24). Bir ortaöğretim dil bilgisi kitabında dil bilimiyle ilgili bu türden çalışmaların yer alması sevindiricidir. Ancak, "etkinlik", "ölçme değerlendirme" gibi bölümlerde yer alan ifadelerde dil bilimi açısından çeşitli problemler bulunmaktadır.

Söz konusu ders kitabında yer alan bir etkinlikte "sonbahar kelimesi yaşlılar için farklı kavramlar, çocuklar için ise çok daha farklı kavramlar çağrıştırır. Bu kavramlar aslında sonbaharın insan zihninde oluşturduğu göstergelerdir" (Acar vd., 2006: 7) şeklindeki açıklama bu problemleri unsurlardan birisidir. Burada yazarların gösterge olarak değerlendirdikleri "kavramlar", dil biliminde "gösterilen" olarak adlandırılmaktadır.

MEB 2006'da yer alan başka bir etkinlikte ise masa, kitap, sehpa şekilleriyle, altlarında yer alan "o-t-o-b-ü-s, s-a-a-t, ç-a-n-t-a, s-e-h-p-a" şeklindeki gösterimler "dil bilimi göstergesi" olarak kabul edilmiş; dil bilimi göstergesinin yanına da parantez içinde "ses simgesi" açıklaması getirilmiştir (Acar vd., 2006: 8). Söz konusu örneklerin bu şekilde yazılışı ses simgesini göstermektedir. Fakat ses simgesi "dil bilimi göstergesi" değildir. Çünkü gösterge, ses ve anlamdan başka bir ifadeyle gösteren ile gösterilenden oluşmaktadır (Filizok, 2011: 2).

MEB 2006'daki dil göstergesinin çizgiselliği ve keyfiliği konusuyla ilgili kısımda da (Acar vd., 2006: 8-9) verilen örneklerin Türkçe kökenli olmayışı başka bir sorun oluşturmaktadır. Öğrencilere, en azından keyfilik konusunu daha iyi açıklayabilmek için, "masa, kitap" gibi yabancı kökenli kelimeler yerine Türkçe kökenli olanlar örnek olarak verilmeliydi. Üstelik bu şekilde bir tercih, ifadenin devam eden kısmında yer alan "şırıl şırıl" kelime grubunu farklı bir gösterge türü olarak gören yazarların (gerçi "şırıl şırıl" ögesi de uzlaşmaya dayalı olduğu için ikincil bir sebeplilik taşısa da bir dil göstergesidir, bu konuda bk. Guiraud, 1994) amaçlarına ulaşmasına da katkı sağlayabilirdi.

Aynı kitapta, yer alan bir soruda ise, dilin özelliği olarak, "canlılık millîlik, kuralcılık, değişmezlik, temelinin bilinmezliği" ibareleri sıralanmış; bu ibarelerden hangisinin "dilinin bir özelliği olmadığı" sorulmuştur (Acar vd., 2006: 8-9). Doğru olarak, yani insan dilinin bir özelliği olarak kabul edilen seçenekler arasında yer alan "canlılık ve kuralcılık" nitelendirmeleri günümüz dil biliminde kabul görmemektedir. Çünkü dilin canlı bir organizmaya benzetilmesi 19. yüzyıla özgü bir durumdur. Kuralcılık olarak verilen özellik ise dilin kendine has kanunlarının oluşudur. Geleneksel dil bilgisinde çeşitli dil kurallarından, dil biliminde ise kurallar yerine dillerin kanunlarından söz edilmektedir.

MEB 2005'te de "dilinin ortak nitelikleri" başlığı altında "dil kendine özgü kanunları olan ve gelişen canlı bir varlıktır" denilmiştir. Daha sonra "dilinin önemi ve özellikleri" adlı bir başka başlık altında, dilinin önemi meşhur "Konfüçyüs" alıntısıyla vurgulandıktan sonra, dildeki kelimelerin toplumun ihtiyaçları doğrultusunda anlam daralması, genişlemesi vb. şekillerde değiştiği; bunun da dilin canlılığının bir göstergesi olduğu ifade edilmektedir (Balta vd., 2005a: 2-3). Söz konusu bu ifadeler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, dil incelemelerinin 19. yüzyıla has bir durumdur ve günümüz dil biliminin artık kabul görmemektedir.

Aslında geleneksel dil bilgisi kitaplarında yer alan insan diline ait bu özellikler bir dil tanımı için çok da geçerli nitelikleri yansıtmamaktadır. Uzun'a göre (2005: 38) bir dil bilgisi kitabında yer alacak dil tanımında dille ilgili dört özellik ön plana çıkarılmalıdır. Bu özellikler dilin doğuştan getirilen bir mekanizma ile edinilmesi, üretken bir sistem olması, ses ile anlam arasındaki bağın sebepsiz olması ve dizim, biçim, ses ve anlam düzlemleri arasında karmaşık bir ilişkiler ağı olmasıdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

Dilin Kökeni

Dil olgusuyla ilgili olarak insanoğlunun en çok ilgisini çeken konu muhtemelen “dilin kaynağının ne olduğu”dur. Çünkü geçmişten günümüze hem kişi olarak insanın, hem de çeşitli kurum ve araştırma alanlarının bu yöndeki meraklarını ortaya koyan rivayet ve bilgilere rastlıyoruz. Bir kısmı kişisel ilgiden, bir kısmı ise bilimsel meraktan kaynaklanan bu araştırmaların bilinenleri 2500 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Dilin kökeni konusundaki tartışmaların başında da yeryüzündeki dillerin tek bir kaynaktan mı yoksa farklı farklı kaynaklardan mı türediği hususu bulunmaktadır.

İnsan dilinin doğuşu konusunda ileri sürülen başlıca görüşler, dilin oluşumunda temel etkeninin ses olduğunu savunan *ses taklidi (onomatopöie) teorisi*, dilin doğuşunda insanların çeşitli ruh hallerinden kaynaklanan ünlemlerin rol oynadığını ileri süren *aha (puh-puh) teorisi*, dilin, insanların birlikte bir iş yaparken çıkardıkları ritmik seslerden doğduğunu ileri süren *iş (yo-he-ho) teorisi* ve Wilhelm Wundt’un dilin kökeninde jestler olduğu görüşüne dayanan *psikolojik teori* gibi çeşitli teorilerle ifade bulmuştur.

Yukarıda bazılarının isimlerinin sıralandığı dilin doğuşu konusundaki söz konusu görüşlerin bir kısmı efsane tarzındayken; bir kısmı çeşitli bilim alanlarının verilerine dayanmaktadır. Vardar’a göre (1998: 69) dilin doğuşu konusundaki bu çok çeşitli görüşlerin ortak yönü varsayıma dayanması; hiçbirinin de insan dilinin kaynağıyla ilgili probleme çözüm getirememesidir. “Bu durumun sebebi ise ‘dilin doğuşu’ konusunun kendi özünde bulunmasıdır. Çünkü insan dilinin sözlü olarak doğup oluşması ile yazılı olarak tespit edilmesi arasında zaman bakımından ümitsizlik doğuran bir uçurum bulunmaktadır” (Başkan, 1968: 143).

İnsan dilinin kökeni konusundaki araştırmalar ispatlanamaz oluşları sebebiyle bir dönem yasaklansalar da (1866’da kurulan Paris Dil Bilimi Kurumunun tüzüğünde bu konudaki bildirilerin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir) son yıllarda bilim ve teknikteki gelişmeler sayesinde bu alanda yeni çalışmalar yapılmaktadır. Bu araştırmaların bir kısmı arkeolojik bilgilere dayandırılırken bir kısmı da dilin beyinde oluşum ve gelişimini araştıran, sinir dil bilimi, nörofizyoloji, nörobiyoloji, nöropsikoloji gibi alanların ilgi alanına girmektedir (Yemenici, 2006: 132).

Dilin doğuşu konusu, incelediğimiz ders kitaplarından sadece Gencan’da (1992: 5-7) ele alınmıştır. Söz konusu kitaba göre insanlar başlangıçta “adamsı” varlıklarken hayvanlar gibiydi ve iletişimleri de onlardan pek farklı değildi. Konuşma özürülülerin, henüz konuşmaya başlamamış çocukların ve dilleri farklı kişilerin gözlemlenmesi sonucunda bu kişilerin “el, gövde işaretleri, yüz, göz işaretleri ve seslenmeler”le anlaştığı, dolayısıyla ilk insanların da bu işaretlerle anlaştıkları kanısına varılabileceği ifade edilmektedir. Hatta daha da ileri gidilerek “ilk insanlar arasında bu el işaretleriyle anlaşmanın binlerce yıl sürüp gittiği anlaşılıyor. Bugün de, ‘el dili’nin anlaşma aracı olduğunu gösteren izlere rastlanıyor” denilmekte ve örnek olarak dünyanın birçok yerinde ve Anadolu’da evlenen kızların damat tarafının kendilerinden yaşça büyük erkeleriyle uzun süre konuşmayıp, işaretlerle anlaşmaları gösterilmektedir.

Kitabın daha sonraki paragraflarında ise konuyla ilgili olarak söylenenlere açıklama getirilmekte ve dilsizlerin çok güzel anlaştığı, bebeklerin hareket ve ağlamalarını annelerinin anladığı, yabancı ülkelere giden insanların ve en “zengin” dillerde bile sözüne duygu değeri katmak isteyen kişilerin el, yüz ve gövde işaretleri kullandığından bahsedilerek; “el dili”yle anlaşmanın çağlar boyunca sürdüğü, bu dile seslenmeler katılınca anlatım yolunun genişlediği ileri sürülmektedir (Gencan, 1992: 5-7).

Söz konusu kitapta yer alan dillerin doğuşuyla ilgili bu ifadelerin elbette ispatı imkânsızdır. Üstelik dil bilimi açısından bakıldığında birtakım tutarsızlıkları hemen görmek de mümkündür. Nitekim öncelikle Gencan’ın karşılaştırdığı grupların dille ilgili niteliklerinin birbirinden farklı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

olduğunu söylemek gerekir. Bebeklerin veya yazarın ifadesiyle “henüz konuşmaya başlamamış çocukların” dille ilgili tecrübeleri diğer gruplardaki kişiler kadar yeterli değildir. Bu yüzden bu grubu diğerlerinden ayrı değerlendirmek gerekir. Ancak bu gruptakiler de henüz konuşmasa da söylenenleri belli bir ölçüde anlıyor olacaktır. Çünkü bu konudaki çalışmalar dille ilgili kazanımların henüz anne karnında başladığını ortaya koymaktadır.

İkinci olarak, “el dili” şeklinde adlandırılan iletişim biçimi de aslında konuşma diline dayanmaktadır (Bayrav, 1998: 13). Burada da yazarın dilsizler olarak bahsettiği konuşma özürülülerin diğer gruplardan ayrılması gerekir. Çünkü bu kişiler de “konferans veriyorlar”sa yine sesli dilin sınırsız imkânlarından başka bir kanal aracılığıyla faydalanyorlar demektir. “Gelinlik etmeye” çalışan kişiler ise yine kendi sesli dillerinin sınırsız imkânlarıyla ancak bu kez işaret dilini kullanabilme ölçüsünün sınırlarıyla iletişim kuruyor demektir. Farklı dillere sahip kişiler ise muhtemelen farklı kültür özellikleri sebebiyle ve işaret dillerinde farklılıklar olacağı için biraz daha sınırlı ancak yine de sözlü dilin etkileriyle iletişimde bulunacaklardır.

Sonraki sayfalarda Gencan (1992: 8-9), dilin temelini yansıma ve ünlemlere bağlamış görünmektedir. Bu konudaki teorilerden bahsederek dilimizde bu tür kelimelerin oldukça çok olduğunu ileri sürmüştür. Yazarın, dilin doğuşu konusunda savunduğu bir başka görüş ise dillerin tek bir kaynaktan gelmediğidir. Gencan (1992: 8-9), ilkel insan topluluklarının Akdeniz çevresinde ve bu bölgeye çok uzak farklı bölgelerde ve farklı çağlarda değişik kelimeleri kullandığı yargısından hareketle dil kaynaklarının çeşitli olduğu yargısına varmak gerektiğini söylemektedir. Dünyanın önde gelen dil bilimcilerinden Ruhlen ise (2006: 109) yeryüzündeki dil ailelerini ele aldığı “Dilin Kökeni” adlı kitabında diller ve dil aileleri arasında görülen benzerliklerin ancak “tek kaynaktan gelme” ile açıklanabileceğini ileri sürmektedir.

Dilin Görünümleri

İnsan dilinin temel özelliklerinden biri de sürekli bir değişme ve gelişme içinde bulunan bir varlık oluşudur (Aksan, 1995: 83). “Her dil hem tarihî bir miras, hem de sürekli biçimde değişen, kullanıldıkça dönüşen, konuşuldukça farklılaşan devingen bir düzen; kırılğan bir düzlem, geçici bir denge durumu, oluşum içinde bir etkinliktir” (Vardar 1998: 19). Bu şekilde dil olgusu, doğal dillerin çeşitliliği yanında, farklı görünümüyle karşımıza çıkmaktadır. Bu görünüm, dil bilgisi ve dil bilimiyle ilgili kaynaklarda dilin alt kolları, dilin görünümü, dil çeşitleri gibi başlıklarla yer almakta; söz konusu görünüm, kol veya çeşitlilikler kaynağın yaklaşımına göre sınıflandırılıp tanımlanmaktadır. Bir kısmı incelediğimiz ders kitaplarında da ele alınan başlıca görünüm şunlardır:

Ana Dili

Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde (Vardar, 2002: 17) “insanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil” olarak tanımlanan anadili “başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra ilişkili bulunan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir” (Aksan, 1995: 81).

Bazen “ana dil” terimiyle karıştırılan ana dilinin, kendine özgü bir ses dizgesi bulunmaktadır. Yine kendisine özgü bir anlatım yolu olan; kişiye, evrene ayrı bir bakış şekli kazandıran ana dili aynı zamanda insan topluluklarının millet haline gelmesini sağlayan unsurların en önemlisidir. Bu sebeple ana dili, dil bilimi, dil yeteneği, dil-kültür gibi çeşitli açılardan büyük önem taşımaktadır (Aksan, 1995: 81-82). Ancak dil bilimi ve dille ilgili çeşitli alanlar açısından böylesine önemli olmasına rağmen incelediğimiz ortaöğretim ders kitaplarından hiçbirinde “ana dili” terimine yer verilmemiştir.

Ortak (Standart) Dil

Ortak dil “belli bir alana yayılmış lehçe ya da ağızlardan birinin alanın tümünde de kullanılmaya başlaması sonucu aldığı ad”dır (Vardar, 2002: 152). Ortak diller, çeşitli dil dışı sebeplerle standartlaştırılıp yaygınlaştırılan lehçe veya ağızlar üzerine kurulmuştur. Bu standartlaştırma süreci seçilme, kodlanma, işlevlerin belirlenip geliştirilmesi ve kabul olmak üzere dört aşamada gerçekleşir. Söz konusu süreç sonunda toplumda saygınlık kazanan standart dilin, dil bilimine göre, yapısal açıdan dilin öteki lehçe ve ağızlarından hiçbir üstünlüğü yoktur (Aksan, 1995: 83; Hudson, 1980: 33; König, 1998: 88).

Standart dil terimi, açıkça belirtilmese de, birçok kaynakta hem yazı dilini hem konuşma dilini kapsamaktadır. Resmî tartışmalar, verilen demeçler, çeşitli mesleklerle ilgili konuşmalar, basın ve yayın organları; kısaca tüm devlet kuruluşları, kurumlar ve kitle iletişimi, hem yazılan hem de konuşulan biçimleriyle standart dilin en sık kullanıldığı alanlardır (İmer, 1998: 46).

İncelediğimiz ortaöğretim dil bilgisi kitaplarından Gencan’da (1992: 30) dil bilimi kaynaklarındaki bütün varyantları eş gören düşüncenin aksine konuşma dilinin standart dil dışındaki kullanımları sokak etkisi olarak görülmekte, bu tür kullanımlar “güzel konuşmanın gereğini kavrayamamış çocukların ağızları” olarak değerlendirilmektedir.

MEB 2005’te “konuşma dili, bölgelere göre farklılıklar gösterebilir; ancak bu farklılıklar yazıya yansımamalıdır. (...) Konuşma dili, konuşulduğu yere göre değiştiği hâlde yazı dili ortaktır ve devlet dilidir” (Balta vd., 2005b: 15) ifadeleri yer almaktadır. Burada da yazı dilinin konuşma diline üstün tutulduğu görülmektedir. Ayrıca bu ders kitabında, konuşma dilinin standart şekli, yani standart konuşma dili yok sayılmıştır. MEB 2006’da ise standart dil konusu ele alınmamıştır.

Konuşma Dili -Yazı Dili

Doğal dillerin biri konuşma diğeri yazma olmak üzere iki yönü vardır. “Konuşma dili bir ulusun, bir dil birliğinin dilinin yazıyla ilişkili olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür” (Aksan, 1995: 85). Dilin bu görünümü için Vardar (2002: 183), “sözlü dil” terimini kullanılmakta; konuşma dilini, “yazı dilinin karşıt olarak gündelik konuşmalarda kullanılan dil” olarak tanımlamaktadır.

Konuşulan dille yazılan dil arasında, bir bölümü konuşma mekanizmasıyla ilgili, bir bölümü duygusal nedenlere bağlı çeşitli farklar vardır. Yazılı dilin bir geleneği, kendine özgü kuralları, biçimleri bulunmaktadır. Yazıyla söyleyiş arasındaki kopukluğun başlıca nedenlerinden biri dilin sürekli değişmesine rağmen yazının değişmeden olduğu gibi kalmasıdır. Tarih boyunca yazı gelenekleri tutucu olmuş, yazı dönemi uzadıkça ve dile müdahale edilmedikçe konuşulan dille yazılan dil arasındaki fark artmıştır (Aksan, 1995: 85; Lyons, 1983: 39; Vardar, 1998: 85).

Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Yazı dil değildir; gözle algılanan göstergeler aracılığıyla dili yalnızca bir kaydetme yoludur. Yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir (Blomfield, 1961: 22; Saussure, 1998: 57). Geleneksel dil bilgisi uzmanlarının konuşma dilinin yazı dilinden daha düşük değerinde, bir anlamda ona bağımlı olduğunu düşünme eğiliminde olduklarını belirten Lyons (1983: 43-44), çağdaş dil biliminin ise bu görüşün bilinçli bir karşıtı olarak konuşma dilinin asıl ve daha eski olduğunu savunduğuna işaret etmektedir. Ona göre, dil bilimi açısından konuşma dilini önemli kılan asıl sebep yazı dizgelerinin konuşma birimlerine bağlı oluşudur.

İncelediğimiz ders kitaplarından Gencan’da (1992: 30) yazı diliyle konuşma dili karşılaştırılmaya çalışılmış; konuşma dilinin gelişi güzelliği yanında yazı dilinin kuralcılığı övülmüştür. Söz konusu kitaplardan MEB 2005’te, konuşma dili, “günlük yaşantımızda kullandığımız dildir” şeklinde tanımlandıktan sonra “karşılıklı konuşmalarda dil kurallarına

uyulmadığı görülebilir. Çünkü dil bilgisi kurallarına uygun konuşmayı planlayacak zaman yoktur” açıklaması yer almaktadır. Söz konusu kitapta yazı dili ise “yazılı anlatımda kullanılan dil” olarak tanımlanmakta; yazı dili ile konuşma dili arasındaki fark, “konuşma dili, konuşulduğu yere göre değiştiği hâlde yazı dili ortaktır ve devlet dilidir” şeklinde ifade edilmektedir (Balta vd., 2005b: 14-15).

MEB 2005’te yazı dilini ön plana çıkararak geleneksel anlayış yanında “konuşmada ses tonundan ve vurgulardan yararlanır. Ayrıca jest ve mimikler de karşımızdaki kişiyle anlaşmamıza yardımcı olur” şeklinde eksik ancak doğru bilgiler de yer almaktadır. Ancak devam eden satırlarda, ele alınan konuyla pek de ilgisi olmayan, “atalarımız tarih boyunca dört alfabe kullanmıştır” (Balta vd., 2005b: 14-15) ifadesinin doğrusuna, Türk dilini ciddiyetle ele alan herhangi bir kaynaktan kolayca ulaşmak mümkündür.

MEB 2006’da ise, biri konuşma diliyle ifade edilmiş görünümü verilmiş iki metnin öğrencilerce incelenmesi ve inceleme sonucunda öğrencilerden konuşma diliyle yazı dili arasındaki farkların bulunması istenmektedir. Ancak yazarlarca konuşma dili özellikleri taşıdığı izlenimi verilmiş ve kimi tutarsızlıkları olan metnin öğrencinin konuşma dilini yazı dilinden daha aşağı gösterme amacına hizmet etmesi için hazırlanmış olduğu kanaatindeyiz. Nitekim metinde yer alan kelimeler belli bir ağzın özelliklerini taşımak yerine birçok kitapta dil yanlışı olarak değerlendirilen biçimleriyle yer almaktadır (Acar vd., 2006: 18-19).

Gencan’daki (1992: 30) “yazı diliyle konuşma dilini birleştirmek her ulusun ülküsüdür. Hiçbir ulus bu iki dil arasındaki ayrılığı büsbütün silememiştir” ifadesi de dil bilimi açısından problemlidir. Ders kitabındaki bu problemlili ifadeyi, Saussure’ün (1998: 57) “dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir” ifadeleriyle düzeltmek sanırım yerinde olacaktır.

Söz konusu ders kitabında “bizim yazı dilimizle konuşma dilimiz“ başlığı altında “divan edebiyatı çağı” olarak adlandırılan dönemde, bu dönem şair ve yazarlarının konuşurken herkes gibi konuştuğu yazarken ise elinden geldiğince güç anlaşılır ifadeler kullandığı, Tanzimat’tan sonra bu durumun değiştiği; 1908’den sonra yeni anlayışta bir şiir ve edebiyat dili doğduğu belirtilmektedir (Gencan 1992: 30-31). Bu ifadelerde yazarın, dilin işlevlerini karıştırdığını; gündelik kullanımda ağır basan çağrı işleviyle, edebiyattaki kullanımda ön plana çıkan, “bildirinin kendine dönük olduğu sanat işlevini” (Vardar, 1998: 64) görmezden geldiğini söyleyebiliriz.

Gencan’da (1992: 31) “dillerin çeşitlenmeleri” başlığı altında yazı dilinden bahsedilirken “yazı türleri”nden ve bu türler arasındaki dil ayrılıklarından da söz edilmekte; söz konusu türler arasında yazarın “devlet dili” olarak adlandırdığı tür de yer almaktadır. Gencan’ın (1992) konuşma ve yazı dilini karşılaştırırken saydığı bu türlerin doğal dillerin görünümüleriyle herhangi bir ilgisi olmasa gerekir.

Lehçe ve Ağzlar

Lehçeler, “bir dilin tarihsel, toplumsal, kültürel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dil bilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimleridir” (Vardar, 2002: 142). Onları standart dilin bozulmuş şekilleri olarak gören geleneksel dil bilgisinin aksine lehçeler, günümüz dil biliminde genel dilden oldukça bağımsız olarak gelişen biçimler olarak kabul edilmektedir. Lehçeler arasındaki farklılıklar dille ilgili olmaktan çok politika ve kültürle ilgilidir (Lyons, 1983: 40).

Ağzlar, lehçelere göre daha dar alanlarda kullanılmaktadırlar ve aralarında lehçelere göre daha az farklılık bulunmaktadır. Vardar (1998: 14), “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde “ağız” terimini, “bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımlardan her biri” şeklinde karşılamıştır.

Turkish Studies

Türk diliyle ilgili çalışmalarda dilin bu görünümüyle ilgili farklı değerlendirmeler söz konusudur. Bu değerlendirmelerden birisi İstanbul Üniversitesine özgüdür ve Reşit Rahmeti Arat'ın görüşlerine dayanmaktadır. Arat, bu konuda "lehçe, şive, ağız" terimlerini tercih etmektedir. Diğer tarafta ise Talât Tekin'in benimsediği "Türk Dilleri" terimi söz konusudur. Bu konudaki tartışmalar, Muharrem Ergin, Ahmet Bican Ercilasun, Hasan Eren gibi dilcilerin de katılımıyla 1950'lerden günümüze sürüp gelmiştir. Günümüzdeki durumu ise Demir (2006: 143) şöyle özetlemektedir:

"Günümüzde Türkiye'de dil-lehçe-şive-ağız şeklindeki dörtlü ayırım, Ergin ve onun etkisi altında yazılan dil bilgisi kitaplarında, buna bağlı olarak da bu kitapların okutulduğu üniversitelerde hâlâ görülür. Diğer taraftan Türk Dil Kurumu'nda yayınlanacak olan kitaplarda Korkmaz'ın sözlüğünde yer alan terimlerin kullanılması beklentisi, Türk lehçeleri adlı bölümlerin bulunması, ders ve bölüm adlarında lehçe teriminin şiveyi de kapsayacak şekilde yaygın kullanılması gibi nedenlere bağlı olarak dil altında lehçe-ağız şeklindeki ikili ayırımın daha yaygınlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık Talât Tekin'in öğrencileri Türk dilleri terimini kullanmaya devam etmektedirler."

İncelediğimiz ders kitaplarından Gencan'da (1992) doğal dillerin bu türden görünümüyle ilgili "Dillerin Çeşitlenmeleri" başlığı altında "Şive, Ağız, Diyelek" terimleri yer almaktadır. Gencan'a (1992: 30) göre şive "bir dilin değişik kültür düzeyine göre gösterdiği ayrıtı"dır. Kültür düzeyi, eğitim, kişinin mesleği, yaşı, huyu vb. konuşmada etkili olan unsurlardır.

Ders kitaplarından MEB 2005'te "Bir dilin ses ve şekil farklılıkları içeren söyleyiş özelliğine şive denir. Türkçede Orta Asya'dan bu yana yirmiden fazla şive oluşmuştur." ifadeleri yer almaktadır (Balta vd., 2005b: 15). Doğrudan tanımlamaların yer almadığı MEB 2006'da "konuşma dili-yazı dili, ağız-lehçe farklılıkları yalnızca Türk diline özgü değildir. Bütün dünya dillerinde benzer durumlar vardır" ifadelerinden sonra konuyla ilgili örnekler yer almaktadır. Bu örnekler, "Çuvaş Lehçesi, Özbek Şivesi, Türkiye Türkçesi, Karadeniz Ağzı" şeklinde adlandırılmıştır. Örneklerden sonra ise öğrencilerden, söz konusu örneklerden hareketle "lehçe, şive, ağız" terimleri arasındaki farkları belirlemeleri istenmektedir (Acar vd., 2006: 18).

Dil bilimi açısından değerlendirildiğinde ders kitaplarında dil yetisinin toplumsal yönü olan "dil" ile kişisel yönü olan "söz"ün birbirine karıştırıldığını öncelikle söylemek gerekir. Saussure'den beri farklı ifade biçimleriyle de olsa yapıla gelen bu ayırım özellikle Gencan'daki (1992) doğal dillerin görünümünü ele alış biçimiyle oldukça çelişmektedir. Gencan (1992) "şive" başlığı altında dil yetisinin bireysel yönünü ele almakta; dil bilimindeki "söz"ü "gelişigüzel" ve "düzgün" konuşmalar olarak iki gruba ayırmaktadır. Tabii ki "söz"ün bu şekilde değerlendirilmesi dil bilimi açısından kabul edilemez bir durumdur. König (1998: 87-88) dil biliminin bu konudaki yaklaşımını "dil bilimi açısından toplumsal ve etnik grupların dil türleri, meslek dilleri gibi değişik dil değışkeleri ölçünlü dil gibi aynı değerde olan iletişim dizgeleridir" şeklinde ifade etmektedir.

MEB 2005'te yer alan şive tanımı da bugün dil bilimi açısından doğru bulunmamakta; burada şive kapsamı içinde değerlendirilen çeşitlenmeler dil bilimiyle ilgili kaynaklarda lehçe olarak değerlendirilmektedir. MEB 2005 ile MEB 2006'daki şive örnekleri birbirine benzemektedir. Dolayısıyla MEB 2006'da da şiveden söz edilmektedir. Ancak "konuşma dili-yazı dili, ağız-lehçe farklılıkları yalnızca Türk diline özgü değildir..." ifadesinde şive teriminin yer almaması yazarların bu konuda çelişki içinde olduklarını düşündürmektedir. MEB 2005'teki "bir dilin ses ve şekil farklılıkları içeren söyleyiş özelliğine şive denir" ifadesinden sonra örnek olarak "Azeri, Kazak, Kırgız Türkçeleri"nden bahsetmesi de çelişkili görünmektedir (Balta vd., 2005b: 15). Çünkü sayılan bu örnekler arasında ses ve şekil farklılıklarının yanında söz varlığı açısından da ayrılıklar bulunmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

Ağızlar konusunda, incelediğimiz ders kitaplarında benzer ifadeler yer almaktadır: “Kentler hatta köyler arasında az çok değişik konuşmalara rastlanır; sözcüklerin söylenişi başkalarınınkine benzemez. Tümcelerinin kuruluşlarında da az çok ayrılık görülür. Bu konuşma ayrılığına ağız denir” (Gencan 1992: 30). “Bir dilin bölgelere göre değişen söyleyiş özelliğine ağız denir. Türkçe, konuşulduğu yere göre farklılıklar gösterir. Örneğin, Trabzon’da konuşulan Türkçe ile Denizli’de konuşulan Türkçe aynı değildir” (Balta vd., 2005b: 15). Tanımlamalardan kaçınılan MEB 2006’da ise “Karadeniz ağız” örneğiyle yetinilmiş; “lehçe, şive, ağız” arasındaki farkları belirlemek öğrencilere bırakılmıştır (Acar vd., 2006: 18).

Ders kitaplarında “ağız” konusundaki ifadelerde de birtakım problemler söz konusudur. Bunlardan ilki Gencan’daki (1992: 30) “kentler hatta köyler arasında az çok değişik konuşmalara rastlanır” ifadesidir. Yazar bu ifadeyle, ağız ayrılıklarının şehirler ve tam belirgin olmasa da bir şehrin köyleri arasında olduğunu söylemektedir. Benzer bir ifade de “Türkçe, konuşulduğu yere göre farklılıklar gösterir” şeklinde MEB 2005’te yer almaktadır (Balta vd., 2005b: 15). Ancak dil bilimiyle ilgili çalışmalar ve ağız araştırmaları, benzer unsurların farklı şehirlerde hatta ülkelerde bile bulunabileceğini, bir lehçe veya ağzın ülkelere ait siyasi sınırları aşabileceğini göstermektedir (Lyons 1983; Aksan, 1995).

MEB 2006’da ağızlarla ilgili olarak “Karadeniz ağız” örneği yer almaktadır (Acar vd., 2006: 18). Ancak “Karadeniz” kelimesi burada Karadeniz Bölgesinin Doğusuna işaret etse bile, bu şekildeki bir kullanımın bir belirsizliğe karşılık geldiğini hemen söyleyebiliriz. Nitekim Karahan’ın (1996: 1-2) Anadolu ağızlarını sınıflandırdığı çalışmasında, Karadeniz bölgesinin doğusunda yer alan bazı yerleşim yerleri Doğu grubu, Batı Grubu ve Kuzeydoğu grubu ağızları olmak üzere üç “ana ağız grubu” içerisinde yer almaktadır.

İncelediğimiz ortaöğretim ders kitaplarından Gencan’da (1992: 32) *lehçe*, “diyelek” terimiyle karşılanmış ve “ağız ayrılığı daha geniş, daha çok olur; konuşmada olduğu gibi yazı dilinde de yerleşmiş ayrılıklar bulunabilir. Bir dilin böyle önemli ayrılıklar gösteren bölümlerine diyelek denir” ifadeleriyle tanımlanmıştır. MEB 2005’e göre “bir dilin, bilinmeyen devirlerde kendinden ayrılmış, çok büyük farklılıklar gösteren koluna lehçe denir: Yakutça ve Çuvaşça, Türkçenin lehçeleridir” (Balta vd., 2005b: 15). Dil ve Anlatım adını taşıyan üçüncü kitapta ise konuyla ilgili sadece örnekler yer almaktadır. Bu örnekler, “Çuvaş Lehçesi, Özbek Şivesi, Türkiye Türkçesi” şeklinde adlandırılmıştır (Acar vd., 2006: 18).

Dilin *lehçe* şeklindeki görünüşleri konusunda ders kitaplarındaki, *lehçeler* arasındaki farklılıkları anlatan “ağız ayrılığı daha geniş, daha çok olur” ve “çok büyük farklılıklar gösteren kol” ifadelerinin dil bilimi açısından belirli bir kavrama karşılık gelmediğini öncelikle söylemek gerekir. Söz konusu ifadeler yerine burada ses, şekil ve söz varlığı gibi farklılıklardan bahsetmek gerekirdi. Ayrıca “bilinmeyen devir” ifadesi de dil bilimi açısından problemlidir. Dillerin tarihî gelişimleri konusundaki farklılıklar bu ifadeyi dil bilimi açısından geçersiz kılmaktadır.

Ders kitaplarında lehçeler konusunda verilen örnekler de problemlidir. Bu konuda, yukarıda bahsettiğimiz üzere, son yıllarda *lehçe ve ağız* şeklinde ikili bir sınıflandırma anlayışının hâkim olduğunu; *şive* terimine son yıllardaki Türkoloji çalışmalarında yer verilmediğini öncelikle tekrarlamak gerekir. Dolayısıyla ders kitaplarındaki Yakutça ve Çuvaşçayı *lehçe*, diğer lehçeleri *şive* olarak kabul eden anlayıştan günümüz Türkoloji çalışmaları dikkate alınarak vazgeçilmesi gerekmektedir.²

²Dil türlerini birbirinden ayırmanın zorluğu yüzünden varyant veya lekt terimlerini dilin bütün görünüşlerini kapsayacak şekilde kullanma eğilimi vardır. Türkçede bilimsel olarak sınırları çizilemeyen ağız-lehçe-şive terimleri yerine *varyant* veya *lekt* şeklinde bir adlandırmanın bu konuda bir çözüm yolu olabileceği ileri sürülmektedir (Demir ve Yılmaz, 2006: 20).

Bir başka problem ise “Türkiye Türkçesi”ni değerlendirmede ortaya çıkmaktadır. Gerek ağızlar gerekse lehçeler ile ilgili sınıflandırmalarda Türkiye veya Anadolu şeklinde bir isimlendirme her zaman yetersiz kalmıştır. Çünkü lehçe ve ağızların sınırları coğrafi veya siyasi sınırlarla örtüşmemektedir. Karahan’ın (2000: 24) da ifadesiyle bir “isim kapsam uyumsuzluğu” söz konusudur. Üstelik MEB 2006’da olduğu gibi yazarlar “Türkiye Türkçesi”ni hangi alana dâhil edeceklerini bilememektedirler. Gencan’daki (1992) Türk dilinin lehçelerini ele alan “Tarih Boyunca Türk Dialektleri” adlı bölüm de dil biliminin lehçeleri hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak değerlendiren yaklaşımı açısından eksik görünmektedir.

Dillerin Sınıflandırılması

Dil bilimciler yeryüzünde 5000 civarında dil konuşulduğunu tahmin etmektedirler. Bazı biçimlerin dil mi yoksa lehçe mi olduğu konusundaki görüş ayrılıkları kesin bir rakam vermeyi imkânsız kılmaktadır. Yeryüzündeki dillerin bir kısmını milyonlarca kişi konuşurken; bazıları ancak birkaç kişinin anlaşma aracı durumundadır.

Geçmişten günümüze doğal dilleri çeşitli sınıflandırma denemeleri gerçekleşmiş, “karmaşıklığın egemen olduğu bir alana dizgeli bir görünüm verilmeye çalışılmıştır” (Vardar 1998: 150). Bu sınıflandırma çalışmalarından tarihî ve yapısal olanlar dil bilimciler arasında gelenekleşmiştir.

İncelediğimiz ders kitaplarından MEB 2005’te “ Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri” başlığı altında birbirini tekrarlayan paragraflar ders kitabı yazarlarının bilimsel ciddiyetten ne kadar uzak olduğunun adeta bir göstergesidir. Söz konusu paragraflardan üçüncüsünde “yeryüzünde ne kadar kavim varsa o kadar da dil vardır. Son araştırmalara göre dünya üzerinde 3000 civarında dil konuşulmakta, bu sayı söz konusu olan dillerin lehçeleriyle 5800’e kadar ulaşmaktadır” ifadeleri bulunurken bir alt paragrafta benzer şekilde “yeryüzünde ne kadar kavim varsa o kadar da dil vardır. Son araştırmalara göre dünyada 2700 dil bulunmakta, bu sayı dillerin lehçeleriyle birlikte 5800’e kadar ulaşmaktadır” cümleleri sıralanmaktadır (Balta vd., 2005b: 13).

Ders kitabında yer alan iki ifade arasında dillerin sayıları bakımından bir çelişki dikkatlerden kaçmamaktadır. İlk rakam herhangi bir dil bilimi kaynağından elde edilmiş görünmektedir. İkinci rakam ise kitabın kaynakçasında da yer alan Dilaçar’dan (1968: 70) alınmış olsa gerekir ki, doğrusu 2796’dır ve “son araştırmalar” a değil ikinci dünya savaşından önce yapılan bir sayıma işaret etmektedir. Üstelik *M. Pei* tarafından verilen bu kesin sayı, dil bilimciler tarafından ciddiye alınmamaktadır (Vardar, 1998: 150).

Ders kitaplarında dillerin sınıflandırmaları konusunda dil bilimi kaynakları ile örtüşmeyen bazı noktalar da söz konusudur. Bunlardan birisi, yapı bakımından yapılan sınıflandırma ile ilgilidir. İncelenen kitaplarda yapı bakımından diller, tek/bir heceli diller, eklemeli/bitişken diller ve çekimli/bükünlü diller olmak üzere üç grupta toplanmaktadır (Gencan 1992: 30; Acar vd., 2006: 29). Oysa *Friedrich Schlegel*, dillerin yapılarını ve işleyiş biçimlerini göz önünde bulundurarak dört tipe ayırmıştır (Bayrav, 1998: 135). Bu ayrıma göre ders kitaplarında kaynaştıran (çok bireşimli, polisentetik) dil tipi yer almamaktadır. Ayrıca günümüz dil bilimi kaynaklarında çekimli ve bükümlü diller ayrı ayrı değerlendirilirken, incelenen ders kitapları bu türden dilleri de tek başlık altında ele almıştır.

Yapı Bakımından Sınıflandırma

Yapı bakımından yapılan sınıflandırmada diller arasındaki yapı benzerlikleri ön plana çıkarılmaktadır. 19. yüzyıldan beri yapılan ve Alman dilcisi *August Schleicher*’e dayanan bu sınıflandırmaya göre, yeryüzündeki diller yapı bakımından, ayrıştıran (yalınlayan), bağlantılı,

çekimli, bükümlü ve kaynaştırıcı (çok bireşimli) diller olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır (Aksan, 1995: 103-110; Bayrav 1998: 135-136; Uzun, 2006: 108; Vardar 1998: 154-156).

Ders kitaplarında yapı bakımından sınıflandırma içerisinde yer alan “tek heceli diller” terimi problemlili görünmektedir. Tek heceli olarak adlandırılan söz konusu dillerde birden fazla heceli yapılar da bulunmaktadır. Bu gruba giren dileri diğer gruplardaki dillerden asıl farklı kılan şey tek hecelilik değil, dil bilgisi işlevinin cümledeki konum ve bürün öğeler yoluyla ortaya konulmasıdır (Vardar 1998: 155). Dolayısıyla bu yönü vurgulayan ve dil bilimiyle ilgili kaynaklarda yer alan “ayırıcı, çözümleyici, yalınlayan diller” terimlerinden birisi tercih edilmelidir.

Yapı bakımından sınıflandırmalarla ilgili soruların yer aldığı MEB 2006’da, “yeryüzündeki diller yapı bakımından farklılıklar gösterir. Yapı bakımından dil ailelerini araştırarak ... bu ailelere mensup dilleri yazınız” ibareleri ile “su, sucu, suculuk, susatmak kelimelerinde Türkçenin mensup olduğu dil ailesi ile ilgili hangi özelliği görüyorsunuz” cümlesinde yazarların yapı kavramı ile köken kavramını birbirine karıştırdığı görülmektedir (Acar vd., 2006: 29). Söz konusu cümlelerde yer alan “dil ailesi” terimi yerine, “dil grubu” teriminin kullanılması gerekirdi.

Kaynak Bakımından Sınıflandırma

Kaynak veya köken bakımından yapılan sınıflandırma, dil bilimiyle ilgili kaynaklarda tarihî sınıflandırma olarak da yer almaktadır. 19. yüzyıl dil bilimi çalışmalarında, biyolojideki evrimci anlayışın da etkisiyle, çokça durulmuş; bu dönemde yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda diller doğup büyüyen ve hatta ölen organizmalar olarak görülmüştür (Vardar, 1998: 26).

Aslında kaynak bakımından yapılan sınıflandırmaların temelinde de dillerin yapısı söz konusudur. Ancak burada, yapı benzerlikleri yanında ses ve söz varlığı benzerlikleri de aranmaktadır. Bu türden sınıflandırmalarda yer alan dil aileleri konusundaki sayılar arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. 30-40 dil ailesi olduğunu söyleyenler yanında bu sayıyı 100’e çıkaranlar da bulunmaktadır (Aksan, 1995: 110; Vardar 1998: 150-151). Dillerin sınıflandırılması konudaki önemli çalışmalardan birini gerçekleştiren Merritt Ruhlen (2006: 90), toplam sayılarını 5000 olarak kabul ettiği yeryüzündeki dilleri 12 büyük aileye ayırmıştır.

Köken bakımından yapılan sınıflandırmalarda ders kitaplarında Hint-Avrupa dil ailesi, Hami-Sami dil ailesi, Çin-Tibet dil ailesi, Bantu dil ailesi ve Ural-Altay dil ailesi olmak üzere beş dil ailesi yer almakta, diğer dil aileleri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Oysa, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, dil bilimiyle ilgili kaynaklarda genellikle 30-40 dil ailesinden söz edilmektedir.

Dil aileleri konusuyla ilgili dikkat çeken bir başka husus ise ders kitaplarında söz edilen dil aileleri konusunda yeterli bilgi verilmeyişi veya verilen bilgilerin yanlış oluşudur. Örnek olarak, Gencan’da (1992) ve MEB 2006’da Afrika’da konuşulan dilleri karşılamak üzere yer verilen “Bantu” dil ailesiyle ilgili olarak sırayla “yerli Afrika dilleri” ve “Afrika dilleri” açıklamaları yer almaktadır (Gencan 1992: 30; Acar vd., 2006: 29). Kitaplardaki bu ibareler açıklama olmaktan oldukça uzak birer belirsizlik ifadeleridir. Üstelik dil aileleri ile ilgili yaptığı sınıflandırmada Ruhlen (2006: 90), Afrika’da konuşulan dilleri Hoysan, Nijer-Kordofan, Nil-Sahra ve Afro-Asyatik aileri olmak üzere dört farklı dil ailesi içerisinde değerlendirmektedir. Ayrıca, incelenen ders kitaplarında dünyada en çok konuşuru olduğu söylenen Çincenin yer aldığı Çin-Tibet dil ailesi ve en eski diller olarak tanımlanan Arapça ve İbranice’nin yer aldığı Hami-Sami dil ailesi konusundaki açıklamaların da oldukça yetersiz olduğu tespit edilmiştir.

Köken bakımından yapılan sınıflandırmada bizi öncelikli olarak ilgilendiren Türk dilinin mensup olduğu aile konusudur. Ancak, gerek ders kitaplarında gerekse dil bilimiyle ilgili kaynaklarda Türkçenin “Ural-Altay Dil Ailesinin Altay koluna mensup” olduğu bilgisi varlığını

Turkish Studies

hâlâ sürdürmektedir. Oysa bu bilgi 1800'lü yıllardaki çalışmalara dayanmaktadır. Günümüzde Türkçenin içinde bulunduğu dil ailesi Altay Dil Ailesi olarak kabul görmektedir.

Sonuç

Ortaöğretim dil bilgisi kitaplarında, dil olgusunun ele alındığı kısımlar, dil olgusu ve onun çeşitli yönleri hakkında yeterli bilgiyi sağlamaktan oldukça uzaktır. Kitaplarda “dil yetisi” ile bu yetinin toplumsal ürünü olan dil ve bireysel yönü olan söz, dil başlığı altında ele alınmış; bu durum tanımlama ve sınıflandırmalarda çeşitli problemler ortaya çıkarmıştır.

Ders kitaplarında, dilin görünümleri konusunda dil bilimiyle örtüşmeyen çeşitli yönler bulunmaktadır. Dil bilimi yüzyıldan fazla bir süredir dil ve yazıyı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesi olarak görmekte, konuşma dilinin asıl ve daha eski olduğunu savunarak, yazının biricik varlık nedeni olarak dili göstermektedir. Dil bilimi açısından standart dil gibi birer iletişim dizgesi olarak kabul edilen çeşitli toplumsal grupların dil türlerinin, standart dilden “düşük değerde” görülüşü de tespitler arasındadır. Ayrıca toplumsal dil bilimini ilgilendiren ağız ve lehçe konusunda yapılan tanımlarda da belirsizlikler, sınıflandırma ve örneklendirmeye ilgili eksiklik ve yanlışlar bulunmaktadır.

Yeryüzünde konuşulan dillerin sayısı ile dillerin sınıflandırılması konusunda da eksiklik ve yanlışlıklar söz konusudur. Dillerin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak gelenekselleşen köken ve yapıya dayalı sınıflandırmalar, ders kitaplarında dillerin başka şekilde sınıflandırılmadığı veya sınıflandırılmayacağı izlenimi uyandırılarak verilmekte, bu sınıflandırmalar konusunda da eksiklik ve yanlışlıklar bulunmaktadır.

Ülkemiz şartları göz önünde bulundurulduğunda, ortaöğretim basamağının dil bilgisi öğretimi için en uygun dönem olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde, yaklaşık dört buçuk milyon öğrencinin öğrenim gördüğü bu aşamada, dil bilgisi öğretiminde en çok kullanılan öğretim aracı olan ders kitapları ana dili hakkında güncel ve bilimsel bilgilerin öğrencilere aktarılmasında büyük önem taşımaktadır. Ortaöğretim ders kitaplarındaki dil olgusuyla ilgili söz konusu eksiklik ve yanlışlıklar, öğrenciler tarafından hem dil olgusunun hem de bu konularla ilişkili olan diğer konuların yeterince kavranılamamasına sebep olmaktadır.

Bu çerçevede, ortaöğretim çağındaki öğrencilere genel olarak dil, özel olarak ise Türk dili hakkında bilimsel nitelikli ve güncel bilgilerin aktarılabilmesi için, dil bilgisi ders kitaplarının hazırlanmasında temel ölçü olarak dil biliminin ilke ve yöntemleri alınmalıdır. Ders kitaplarında yer alan dil ve onun çeşitli görünümleri hakkındaki bilgiler, dil biliminin ve ilgili kollarının verilerine dayanmalı; genel olarak dil, özel olarak da Türk diliyle ilgili bilgi ve açıklamaların kaynağı, yapılan en son inceleme ve araştırmalar olmalıdır. Ayrıca ders kitaplarında ele alınan konular yeterince işlenmeli, ancak gereksiz ayrıntılardan da kaçınılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ACAR, M. vd. (2006). *Ortaöğretim Dil ve Dnlretim 9. Sınıf*. Sakin Öner (Editör). Ankara: MEB Yayınları.
- AKSAN, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- BALTA, A. vd. (2005a). *Türk Dili ve Edebiyatı Türk Dili Lise I*. Sakin Öner (Editör). Ankara: MEB Yayınları.
- BALTA, A. vd. (2005b). *Türk Dili ve Edebiyatı Türk Dili Lise II*. Sakin Öner (Editör). Ankara: MEB Yayınları.
- BAŞKAN, Ö. (1968). "İnsan Dilinin Doğuşu" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 143-156.
- BAYRAV, S. (1998). *Yapısal Dilbilimi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- BLOOMFIELD, L. (1933). *Language*. London: George Allen & Unwin Ltd..
- BOZ, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{a} Durum Biçimbirimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- DEMİR, C. (1997). *Atatürk Döneminde Bir ve Tam Devreli Liselerde (Ortaokul ve Liselerde) Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ve Öğretimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DEMİR, N. (2006). Türkiye'de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları. Astrid Menz – Christoph Schröder (Derleyenler). *Türkiye'de Dil Tartışmaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 119-146.
- DEMİR, N. Ve Yılmaz, E. (2006). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları
- DEMİREL, Ö. (1999). *İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- FİLİZOK, R. (2007). *Lise Dil ve Edebiyat Kitapları Sorunu*. http://ege-edebiyat.org/modules.php/modules/topics/docs/egeedebiyat.org/docs/modules.php?name=News&new_topic=6. (E.T. 17 Mart 2011).
- GENCAN, T. N. (1992). *Dilbilgisi Lise I-II-III*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- GUIRAUD, P. (1994). *Göstergebilim*. (Çev. M. Yalçın). Ankara: İmge Yayınları.
- HALİS, İ. (2002). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- HUDSON, R. A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: C.U.P.
- İMER, K. (1998). *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları
- KARAHAN, L. (2000). Ağız Araştırmalarında Sorunlar. *Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*.
- KARASAR, N. (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- KOCAMAN, A. (2006). Dilbilim: Temel kavramlar. *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar*. A. Kocaman (Yay. Haz.). Ankara: Dil Derneği Yayınları, 9-14.
- KÖNIG, G. (1998). Dile Bilimsel Bakış Açısı. *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 75. Yılı Özel Sayısı, 87-92
- LYONS, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZBAY, M. (2009). *Türkçe Özel Öğretim Yöntemleri I*. Ankara: Öncü Kitap.
- ÖZSOY, A. S. ve E.TAYLAN, E. (Yay. Haz.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- RUHLEN, M. (2006). *Dilin Kökeni Ana Dilin Evriminin İzinde*. (Çev. İsmail Ulutaş). Ankara: Hece Yayınları
- SAUSSURE, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- SAPIR, E. (1921). *Language An Introduction To The Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace & World
- UZUN, N.E. (2005). Türkçe Uygulamaları İçin Potansiyel Betimleme Sorunları. *Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri*. Ankara: TDK Yayınları, 35-40.
- UZUN, N.E. (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- ÜÇÖK, N. (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VARDAR, B. (1998). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YEMENİCİ, A. (2006). Dilin Beyinde Oluşumu, Gelişimi ve Yerleşimi. *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar*. A. Kocaman (Yay. Haz.). Ankara: Dil Derneği Yayınları, 117-136.